

Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy

JIŘÍ MUSIL*

CEU - Středoevropská univerzita, Praha

Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe

Abstract: The study analyzes, in its first part, intra-urban as well as the inter-urban socio-spatial processes in the centrally planned socialist societies. The second part predicts the most probable changes in these urban systems in the post-1989 situation. Special attention is given to changes in the capital cities system. The analysis and predictions are based on the theoretical assumption that the internal structures of cities reacts more quickly to societal changes than inter-urban systems, i.e. settlement systems, which always change more slowly. The study analyzes the effects of such changes as the reintroduction of market mechanisms (i.e. the market in land), changes in the housing system and in the system of local government (i.e. decentralization), as well as changes in social stratification on the internal socio-spatial structure of cities and on the settlement system.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 4: 451-462)

Teoretická východiska

Jednou z oblastí, ve které lze poměrně spolehlivě a přesně sledovat důsledky společenské transformace probíhající v bývalých socialistických zemích střední Evropy, je struktura městských systémů. Pod pojmem struktura městských systémů se rozumí: 1. vnitřní sociálně prostorové uspořádání měst, tj. sociální ekologie měst, nebo také *intraurbánní struktura*; 2. vztahy mezi jednotlivými městy tzv. národních systémů měst, čili *interurbánní struktura*; 3. vztahy mezi hlavními městy států a mezi velkými městy obecně, čili *interurbánní struktura na mezinárodní úrovni*.

Důraz na strukturální, lze také říci na morfologické stránky, se může jevit - zejména z hlediska vývoje názorů v sociologické teorii a sociologie města (Srv. [Elias 1981; Bourdieu 1977; Giddens 1984]) - jako jednostranný. Městské fenomény tak jako ostatní společenské jevy musí být zkoumány současně z dvojího hlediska. Jednak jako *činnosti aktérů* (jednotlivců, skupin, organizací), kteří buď usilují o získání pro ně nejvhodnějších *pozic v prostoru*, anebo o uplatnění a realizování *hodnot*, které preferují. Všechny tyto složité procesy a volby, které zahrnují jak spolupráci, koordinaci, tak i soutěž a konflikty v konečném efektu formují jak *intraurbánní*, tak *interurbánní* strukturu. Jednotlivá města i vztahy mezi

---

*) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Jiří Musil, CSc., CEU - Středoevropská univerzita, Táboritská 23, P.O.B. 114, 130 87 Praha 3.

Tato stat' je upraveným zněním přednášky přednesené na mezinárodní konferenci "Growth and decay of cities" konané 13.-16. dubna 1992 v Haagu.

městy musí být tudíž analyzovány jednak jako komplex *procesů*, jednak jako soustava relativně stabilních struktur populací, organizací a artefaktů v prostoru.

Sensu stricto analýza změn městských systémů v postkomunistických společnostech by měla být tudíž založena jak na zkoumání mechanismů a procesů, které vytvářejí sociálně prostorové městské struktury, tak i na poznání výsledných prostorových vzorců. Neúplnost informací, rychlost změn, které působí na městské systémy v zemích střední Evropy a konečně také skutečnost, že dosud neexistuje spolehlivá, a obecně přijatá teorie, která by vysvětlovala městské procesy, nás nutí k tomu, abychom zaměřili naši pozornost na strukturální stránky probíhajících procesů.

I když přijmeme takové omezení naší optiky a soustředíme se na změny městských struktur, musíme zavést do naší analýzy několik teoretických hypotéz. Na prvním místě je to předpoklad, že některé dimenze městských struktur jsou determinovány výrazně hospodářskými, politickými a sociálními pravidly a mechanismy, které tvoří jádro rozdílných typů globálních společností, např. společností kapitalistických nebo socialistických. Součástí této hypotézy je předpoklad, že jiné dimenze jsou obecnější a nejsou výrazně přímo ovlivněny politickými řády. Konkrétně řečeno: lze předpokládat, že makroprostorové městské struktury, tj. interurbánní národní systémy bývalých socialistických států se nelišily výrazně od interurbánních systémů kapitalistických zemí, zejména šlo-li o státy s alespoň poměrně podobnou úrovní sociálně ekonomického rozvoje. Naproti tomu již regionální analýzy, např. rozborů městských regionů a jejich vnitřní skladby poukazovaly na zřetelné rozdíly, šlo-li o regiony v kapitalistických nebo v socialistických zemích.

A konečně lze předpokládat, že ještě větší rozdíly existovaly z hlediska vnitřní struktury měst obou těchto typů společností. V tomto smyslu lze souhlasit s tezí, že rozdíl mezi kapitalistickým a socialistickým městem byl zřetelný a že obou těchto pojmů lze používat v analytickém slova smyslu a bez ideologické nebo normativní konotace.

Kapitalistická a socialistická města se lišila z hlediska vzorců hustoty obyvательства, rozložení socioekonomických a demografických kategorií obyvatelstva, z hlediska segregace sociálních vrstev, ale také z hlediska umístění upadajících nebo naopak luxusních obytných zón, z hlediska rozlohy a vybavení městských center. A samozřejmě města v zemích s plánovaným hospodářstvím, a naopak hospodářstvím tržním se navzájem lišila ještě více, když se srovnávaly jejich kultury, způsoby života, volný čas, ale také architektura či vybavení službami. Zmíněné rozdíly byly mnohem artikulovanější než rozdíly v takových jevech, jakými jsou např. hierarchie měst, pořadí měst podle velikosti, primáty hlavních měst a jiné fenomény vyjadřující zákonitosti v *interurbánních* vztazích.

Shrnuto: makrodimenze, čili interurbánní stránky městských systémů byly v obou politických řádech nejméně rozlišeny, i když i v tomto směru oba politické systémy - jak uvedeme dále - diferencovaly městské fenomény; na mezoúrovni se zjišťovaly mnohem výraznější difference a na mikroúrovni, tj. v intraurbánních dimenzích byly rozdíly největší. Lze to rovněž doplnit další subhypotézou, která

z ní vyplývá a která má prediktivní význam a může přispět k odhadu vývoje městských systémů v post-komunistických společnostech: makroprostorové inter-urbánní systémy se mění pomaleji než mezoprostorové (regionální) a zejména než mikroprostorové intraurbánní, čili než vnitřní sociálně prostorová struktura měst.

Shora uvedené teoretické předpoklady vytvářející rámec úvahy o pravděpodobných změnách městských systémů bývalých socialistických zemí, je nutno doplnit o další hypotézu.

Z teoretických východisek, které jsme uvedli, vyplývá i postup, který bude uplatněn při odhadu konkrétních změn městských systémů v důsledku globálních sociálních změn.

Především budou rozlišeny tři úrovně, na nichž budou změny sledovány: 1. změny intraurbánních struktur, tj. změny na mikroúrovni jednotlivých měst; 2. změny regionálních systémů, tj. změny na mezoúrovni městských a jiných regionů; 3. změny interurbánních systémů národních a mezinárodních, tj. změny na makroúrovni.

Aby bylo možné rozumět těmto změnám a odhadnout realisticky další směr jejich vývoje, je nutno provést tři operace:

- a) Popsat specifické rysy urbánních systémů bývalých socialistických států; přitom je zapotřebí rozlišit ty stránky, které byly důsledky systémových kvalit socialistických společností (např. zrušení nebo radikální omezení soukromého vlastnictví výrobních prostředků, redistributivní systém, centrální plánování, systém vedoucí role komunistické strany, centralizace správy, neexistence občanské společnosti aj.) a ty specifické rysy městských systémů, které byly způsobeny rozdíly ve stupni sociálně ekonomického rozvoje jednotlivých zemí (stupeň industrializace a urbanizace), avšak také rozdílnými tradicemi v územní a místní správě, rozdílnou městskou kulturou a diferencemi v tzv. urbanizačních koncepcích.
- b) Identifikovat na všech třech úrovních městských systémů nové kauzální faktory, které začaly působit po zhroutilí komunistických režimů. Poznání těchto nových faktorů je nejdůležitější složkou odhadů.
- c) Pokusit se odhadnout synergický efekt všech sociálních změn, které začínají měnit města a jejich vzájemné vztahy. Současně je nutno také identifikovat změny, jež budou pravděpodobně důsledkem uplatňování nových informačních technologií ve výrobě, administrativě a ve spojích. Jak nedávno zdůraznil M. Castells, postkomunistické společnosti procházejí téměř současně dvojí transformací. Jedna je způsobena revolucí politickou, druhá technologickou. Tato dvojí transformace činí soudobé změny pro účastníky tak obtížné a bolestné.

Změny v intraurbánní struktuře měst

Čtyřicet let je v historii měst krátkým obdobím. Přesto však lze konstatovat, že 40 let komunistických režimů mělo několik zcela zřejmých důsledků v intraurbánní struktuře středoevropských měst. Ty byly způsobeny řadou systémových prvků, které formovaly v těchto desetiletích vnitřní uspořádání měst. Patřily mezi ně zejména:

1. Zrušení trhu půdy a zavedení administrativně určených a pevných cen půdy. Z hlediska jednotlivých kategorií uživatelů městského prostoru (podniků, úřadů, organizací), a také potenciálních investorů nebo stavebníků, se poloha ve městě stala téměř irelevantní ekonomickou proměnnou. Neexistovalo rovněž silné soutěžení o vybrané polohy, např. v centrech měst. Bylo by však nesprávné domnívat se, že neexistovalo vůbec, mělo však zvláštní povahu danou neexistencí trhu půdy.
2. Zavedení socialistického, redistributivního bytového systému, který vytvořil z bydlení smíšenou ekonomickou kategorii. Byty byly zčásti zbožím, zčásti sociální službou. Součástí tohoto systému bylo přidělování bytů, kontrola jejich směny a četná regulační opatření (stanovení nadměrnosti plochy, kontrola podnámů atd.). Tento systém se postupně přeměňoval z přidělovací soustavy na soustavu s některými kvazitržními prvky. Jeho stále významnější součástí se stával rostoucí černý trh s byty.
3. Zestátnění maloobchodu, živností a služeb a vytváření monopolních struktur v celé oblužné sféře. Z hlediska vnitroměstské struktury byla významná zejména racionalizace obchodní sítě a sítě služeb, která vedla k rušení malých provozoven a k vytváření velkých. Tato opatření byla spojována s koncentrací větších provozoven do plánovaných subcenter a center. Vůdčí myšlenkou zde byly technologicky pojaté úspory z rozsahu.
4. Obecný důraz na prioritu veřejných a komunitních zájmů a na takové pojetí územního plánování, které zdůrazňovalo "celospolečenské zájmy" a omezovalo participaci individuálních hospodářských a sociálních subjektů. Územní plánování nemělo povahu sociálně interaktivního procesu, nýbrž charakter administrativně a technicky orientované procedury, která byla postupně doplňována o ekologické prvky.

Substituce interakce mezi relativně nezávislými aktéry mechanismy centralisticky, technokraticky, případně ideologicky orientovaným hospodářským a územním plánováním, a působení ostatních shora uvedených prvků začaly postupně měnit jak hmotně prostorovou, tak i sociálně prostorovou strukturu měst.

V mnoha případech, zejména ve městech, která nebyla poškozena válkou, se přestala vyvíjet a proměňovat městská centra. Vzhledem k nepodstatnému významu polohy pro hospodářský úspěch podniků, institucí atd. byl zájem o výstavbu v centrech a jejich přestavbu malý. To významně přispělo k stabilitě hmotně prostorové struktury městských center a k zachování mnoha historických budov i celých historických jader. Ke konci osmdesátých let např. centrum Prahy vypadalo stejně jako před padesáti lety.

Struktura socialistických měst se začala od šedesátých let proměňovat v důsledku působení nového faktoru. Tím byla výstavba velkých obytných souborů, označovaných pojmem sídliště. I když byly po vyčerpání rezerv půdy ve vnitřních částech měst stavěny převážně v okrajových zónách, začaly výrazně měnit vnitřní strukturu měst jako celku.

Shrneme-li tuto část naší bilance, můžeme konstatovat, že socialistická ekonomie, její redistributivní povaha, neexistence trhu půdy, specifické rysy

socialistického bytového systému a bytové politiky měly zřetelné důsledky ve vnitřní struktuře měst. Z nich mezi nejdůležitější patřily:

- V centrech měst socialistických zemí docházelo k podstatně menším funkčním a hmotným změnám než ve městech podobné velikosti v zemích s tržním hospodářstvím.
- Města v bývalých socialistických zemích byla změněna výrazněji výstavbou nových obytných souborů, které byly podstatně větší než analogické soubory v městech kapitalistických zemí.
- Sociálně prostorová diferenciaci socialistických měst byla způsobena jak faktory, které působily rovněž v kapitalistických zemích (např. funkční diferenciaci území měst), tak faktory, které byly specifické pro socialistické země. To platí např. o sociální segregaci. Ta existovala nepochybně i v socialistických městech, měla však jinou povahu a jiné příčiny než ve městech v zemích s tržní ekonomikou.
- Role sociálně ekonomického postavení byla v procesech vnitřní sociálně prostorové diferenciaci měst menší než v kapitalistických zemích a byla často méně významná než role rodinného cyklu.
- V důsledku změn v bytové politice socialistických zemí, které začaly působit po roce 1960, a rovněž v důsledku rostoucích rozdílů v příjmech, vzniku smíšeného bytového systému s rostoucím podílem tržních prvků, začaly se uplatňovat nové trendy v sociálně prostorové diferenciaci: na jedné straně staří lidé, nízkopříjmové domácnosti a Romové se začali více koncentrovat v upadajících částech městských center a ve starých obytných čtvrtích vnitřních zón měst. Na druhé straně nové obytné soubory v Československu a v bývalé NDR, nikoli však v Polsku a Maďarsku, vykazovaly poměrně vysoký stupeň sociální heterogenity. Nové diferenciaci se začaly vyvíjet na bázi předválečných vilových čtvrtí a na bázi nové soukromé výstavby rodinných domků na okrajích měst. V obou případech se zde začaly soustřeďovat domácnosti s vyššími příjmy. Některé další nové prvky sociální diferenciaci v prostoru byly spojeny v posledních obdobích rovněž se zvolna se znovu rozvíjejícími procesy suburbanizace, které byly v prvních fázích socialismu pomocí ideologicky orientované bytové politiky a územního plánování prakticky zastaveny. Výstavba rodinných domků ve velkoměstském prostoru byla pokládána za nevhodnou a v padesátých a ještě v šedesátých letech byla výjimečná. V bývalé NDR byla tato politika uplatňována ještě déle.

I když nejsou dosud k dispozici spolehlivá statistická data o vnitřní restrukturalizaci měst po zahájení ekonomických transformací a po změně politických systémů bývalých socialistických zemí, probíhající změny jsou po zhruba 3 letech velmi dobře pozorovatelné. Probíhající a očekávané proměny vnitroměstských struktur úzce souvisí se zavedením tržních principů, s privatizací, se změnami bytového systému, otevřením hranic a se zvětšováním sociálních rozdílů. Jsou v současné době více patrné ve středně velkých a okresních městech než ve velkoměstech nebo naopak městech malých. Zejména města blízko hranic se západoevropskými státy zaznamenávají větší tempo přeměn. To platí jak o ČSFR, tak o Polsku i Maďarsku.

Postupné obnovování tržních principů v ekonomii začalo měnit chování čtyř kategorií aktérů: a) majitelů větších i menších podniků služeb a obchodu, b) majitelů domů, c) průmyslových podniků a d) soukromých domácností. V souvislosti s privatizací a s obnovováním trhu půdy a realit dochází k rychlým a výrazným proměnám center měst ve všech zkoumaných zemích. Lze obecně říci, že to byly středy měst, které nejrychleji reagovaly na systémové změny politické a hospodářské. Ve všech těchto zemích lze pozorovat revitalizaci historických jader, obnovování obchodů, restaurací, otevírání nových malých hotelů, penzionů, galerií, kaváren aj. Velice často jde o opětné oživení celých ulic a náměstí, které byly "mrtvé". Zcela zřetelná je rovněž rozsáhlá stavební činnost směřující k adaptaci starých budov k novým účelům. Tyto procesy jsou výraznější v městech přitahujících zahraniční turisty a návštěvníky (Český Krumlov, Jindřichův Hradec). Četné doklady těchto změn poskytují historické jádro Prahy, staré části centra Budapešti. Mění se výrazně struktura obchodů a služeb ve vnitřních částech měst. Je patrný trend umisťovat tam specializované obchody, obchody s luxusním zbožím a obchody zahraničních firem. Zcela zřejmý je zde růst počtu restaurací s vysokými cenami. Cenová hladina služeb a zboží ve středech měst se začíná patrně lišit od hladiny v ostatních městských čtvrtích. Středy měst se rovněž internacionalizují.

Uvedené změny však nejsou doprovázeny ve stejné míře změnou sociální struktury obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že vnitřní části měst zůstávají stále obydleny velkým počtem starých lidí a nízkopříjmových domácností, shora uvedené změny v jejich funkcích i struktuře, způsobují nové sociální nerovnováhy (nedostatek cenově přiměřených obchodů i služeb).

Lze předvídat, že se rozsah obytných funkcí v městských centrech v blízké budoucnosti značně sníží. V některých zemích, např. v Maďarsku, tento proces již začal, kdežto v Československu je pomalejší a je časově odsunut, protože ještě nebylo radikálně zvýšeno nájemné a nebylo diferencováno podle polohy.

K výrazným změnám dochází v důsledku rychle rostoucího turismu. Praha a Budapešť jsou již nyní přetíženy turismem a do jisté míry i růstem služeb orientovaných na službu turistům. V hlavních městech, ale i některých menších, lze pozorovat vlnu výstavby nebo přestavby hotelů a penzionů, opět nejčastěji v centrech měst. Záměry umisťovat hotely do starých čtvrtí se silnou obytnou funkcí, vyvolávají sociální konflikty (srv. protesty proti umisťování hotelů na Malou Stranu v Praze).

Přetížení center měst, rychlé snížení rozsahu hromadné bytové výstavby při trvajícím nedostatku bytů vedou již nyní v městech, kde stoupá počet obyvatel - jde většinou o velká města - k zrychlení procesu suburbanizace. Je to vidět ve všech hlavních městech, ale i jinde.

K výrazným změnám v sociálně prostorové struktuře měst v postkomunistických společnostech dochází a bude docházet také v důsledku změn v bytovém systému. Již dnes je vidět, zejména na maďarských městech, jak komodifikace bydlení (zavedení ekonomického nájemného a prodej bytů v nájemních domech do osobního vlastnictví), rostoucí výdaje za bydlení, diverzifikace forem bydlení, spojené s rostoucí diferenciací příjmů, se zavedením

trhu půdy a s dalšími faktory, začíná měnit vnitřní strukturu měst. Lze spolehlivě předvídat, že zvětší vnitroměstské stěhování, výměny bytů a že se vynoří nové vzorce sociální segregace. Lze již pozorovat první příznaky zahájení procesu gentrifikace v Budapešti, Varšavě i Praze. Jak výrazné budou všechny tyto změny závisí na druhu bytové politiky, která se v té které zemi ustálí. Trend k větší sociální diferenciaci v prostorové dimenzi je však více než pravděpodobný.

Sociální homogenita obyvatelstva jednotlivých částí měst se zvýší a role demografických proměnných jako faktorů sociálně prostorové diferenciaci se pravděpodobně sníží.

Kromě změn v sociálně prostorové struktuře, lze předvídat i některé změny ve funkční diferenciaci měst. Budou k nim patřit:

- a) výraznější rozdělení vnitřních částí měst do specializovaných území, např. s koncentrací velkých hotelů;
- b) transformace starých přechodných zón v důsledku expanze městských center;
- c) vznik nových přechodných zón (transition zone) na území rezidenčních čtvrtí z konce 19. a začátku 20. století, a
- d) expanze měst za jejich dnešní okraje, tj. suburbanizace.

Změny v interurbánním systému

Základy městského systému všech čtyř zemí, kterým věnujeme pozornost, sahají hluboko do středověku. Jeho hlavní znaky v západní části makroregionu, který zkoumáme, tj. Čechy, Sasko, Durynsko, Morava, Slezsko byly ovšem formovány také industrializačními procesy 19. století, které značně pozměnily původní středověkou soustavu osídlení. Přesto, že šlo tedy o starou a stabilizovanou síť sídel, většina studií zabývajících se městskými systémy celé makrooblasti (viz [Enyedi 1988; Hamm 1987; Mackensen 1991; Musil 1980; Szelenyi 1988]) soudí, že i socialistické období trávající pouhých 40 let zanechalo na nich zřetelné stopy. Lze je dnes prokázat především komparací s vývojem v západní Evropě. Z toho hlediska jsou cenná zejména srovnání mezi bývalou NDR a Spolkovou republikou Německo.

Z analýz procesů urbanizace v bývalých socialistických zemích vyplývá, že v hlavních a velkých městech těchto zemí žilo relativně méně lidí než v zemích s podobnými podmínkami, ale s tržními ekonomikami. Socialistické země dosahovaly nižšího stupně metropolizace než kapitalistické. Na druhé straně koncentrace obyvatel ve středně velkých městech byla vyšší než v kapitalistických zemích.

Szelenyio teze o nedostatečné urbanizaci socialistických zemí platí pravděpodobně jen pro některé země. Zdá se, že fenomén "pod - urbanizace" se rozvinul hlavně v zemích s dobře rozvinutými komunikacemi a dopravními systémy, tj. v Československu a Maďarsku, nikoliv již v Polsku.

Zdá se rovněž, že rozdíly mezi procesy urbanizace v socialistických a kapitalistických zemích Evropy byly do značné míry důsledkem rozdílů ve stadiích sociálně ekonomického vývoje. Domnívám se, že "logika" industrializace a

hospodářského vývoje a růstu vedla v obou systémech k analogickým důsledkům v makroprostorových a interurbánních strukturách. V obou typech společností industrializace vedla ke koncentraci lidských činností a obyvatelstva způsobené nutností minimalizovat námahu a náklady spojené s fungováním tohoto typu společnosti. Socialistický systém osídlení však nenese na rozdíl od západoevropského stopy působení postindustriální organizace společnosti.

Posuzujeme-li rozdíly mezi systémem osídlení v kapitalistických a socialistických zemích na regionální, čili mezo-úrovni, celý obraz se stává složitější a některé ze zjištěných rozdílů jsou důležité.

Je např. zřejmé, že v bývalých socialistických zemích byl tzv. polarizační efekt ve smyslu Perouxovy teorie růstových pólů podstatně slabší než v zemích kapitalistických. To jest velká města nestimulovala růst malých měst v té míře, jak tomu bylo v zemích s tržní ekonomikou. Podobný efekt pozoroval také R. Mackensen [1991]. Uvádí, že za socialistických podmínek neexistovala decentralizace aglomerací, spíše lze hovořit o koncentrických aglomeračních procesech. Také omezený suburbanizační proces v socialistických zemích odlišil regionální vývoj v těchto zemích od vývoje zemí kapitalistických. Socialistická města i aglomerace byly obecně více kompaktní, měly větší hustotu a také hustoty jednotlivých městských částí v nich byly vyšší.

Specifikum vývoje městských systémů v dřívějších socialistických zemích bylo způsobeno především absencí tržních mechanismů, avšak nezanedbatelnou roli tu sehrála také implementace tzv. urbanizačních strategií a koncepcí. I když se jednotlivé "generace" těchto koncepcí navzájem lišily a poslední byly nesourodým kompromisem mezi ideologickými cíli a pragmatickým přizpůsobováním se reálným procesům v osídlení, dva z ideologických cílů se uplatňovaly trvale. Bylo to úsilí o zmenšení sociálních rozdílů mezi regiony a sídly a na druhém místě snaha o tzv. maximálně rovnoměrné rozložení investic do systému sídel. Obě tyto myšlenky byly rovněž spojeny s konceptem označeným A. J. Probstem jako "územní vyrovnávání životních podmínek".

V praxi, zejména v prvních generacích koncepcí rozvoje osídlení, byl kladen důraz na jakousi normativní, plánovanou podobu teorie centrálních míst (středisková soustava osídlení). K ní byla pak přidána teorie regulovaného rozvoje městských aglomerací. Byla to vlastně jakási socialistická verze teorie rozvojových pólů. Ta byla zkřížena se starší teorií střediskových sídel. Polskou specialitou byly sídelní rozvojové strategie zdůrazňující tzv. uzlově - pásový systém osídlení. Kompromis mezi přirozeným vývojem směřujícím k větší koncentraci obyvatelstva do měst a požadavkem větší rovnoměrnosti osídlení byl vytvářen koncepcí tzv. polycentrické koncentrace.

Jak plyne z našeho teoretického stanoviska, změny v makrostruktuře osídlení probíhají nejpomaleji. Tři roky změn politického a ekonomického systému jsou příliš krátkou dobou na to, aby se tyto změny projevíly výrazně i v systému měst. Lze se nicméně pokusit o formulování několika hypotéz:

Až do osmdesátých let prakticky všechna středně velká a velká města Československa, Maďarska a Polska rostla v důsledku rovnoměrného investování,

kteří bylo součástí koncepce rozvoje osídlení, čili urbanizačních strategií. Pouze v bývalé NDR, díky výraznému úbytku obyvatelstva, poměrně velký počet měst stagnoval, anebo se zmenšoval.

Konec plánované urbanizace a omezení regionálních redistributivních politik povede v blízké budoucnosti v posílení tzv. polarizačních procesů. Poroste na jedné straně počet měst, kde bude docházet k omezování hospodářských činností a k poklesu počtu obyvatel a na druhé straně poroste počet měst s výrazně dynamickým rozvojem. Polarizační procesy budou také posilovány průmyslovými cykly, deindustrializací a stagnací nebo úpadkem podniků v některých městech.

Konec regionální a městské redistributivní politiky nebo jejich omezení, bude spojeno s decentralizací politickou a s rostoucí závislostí jednotlivých měst na jejich endogenních ekonomických a sociálních potenciálech, na jejich lokální ekonomické bázi a do jisté míry i na kvalitě toho, co kdysi J. Ziółkowski nazval psychosociální infrastrukturou. Samozřejmě i kvalita místní správy tu sehraje svou roli.

Je velmi pravděpodobné, že hlavní města všech středoevropských postkomunistických zemí zaznamenají větší růst než v minulosti. Berlín a Varšava porostou pravděpodobně rychleji než Budapešť a Praha. Stimulujícími faktory tohoto růstu budou: a) růst počtu pracovních příležitostí v terciárním sektoru, b) vyšší příjmy než v jiných částech země, c) rostoucí mezinárodní kontakty a d) rostoucí přitažlivost hlavních měst jako míst mezinárodních kontaktů.

Města položená v západních částech zemí a na hlavních dopravních trasách vedoucích na Západ porostou rychleji než ta, která jsou umístěna ve východních regionech zemí.

Osudy středně velkých a malých měst budou nejisté a budou silně záviset na vývoji jejich hospodářské báze, a také na poloze. Polarizační procesy postihnou zejména tuto kategorii měst.

Lze předvídat, že se zpomalí vyliďňování venkovských oblastí a sídel. Nový růst zaznamenají obce ležící blízko větších, ale i středně velkých měst.

Nedomnívám se však, že v těchto zemích dojde v nejbližší budoucnosti, tj. např. v příštích 10 letech k projevům vytváření nové, tzv. postindustriální struktury osídlení. Většina zdrojů bude spotřebována na formování urbánního systému korespondujícího pozdním fázím průmyslových společností. O něco později se však nepochybně začnou projevovat i v systému měst účinky nových informačních a komunikačních technologií.

Nejobtížnější bude situace v těch regionech a městech, jejichž hospodářská základna vznikala během socialistické industrializace, zejména tam, kde vznikla nová města kolem nových a velkých průmyslových závodů s malou diverzifikací. Situace ve starých, často z 19. století pocházejících regionech a městech, se může ukázat být příznivější a tyto oblasti a města se mohou stát živnou půdou pro nový dynamický rozvoj (např. některé části severních Čech, části Polského Slezska apod.).

Změny v systému hlavních měst

Hluboké politické, hospodářské a geopolitické změny, kterými prošla ve 20. století střední Evropa se pozoruhodným způsobem projevily také v systému středoevropských měst. Pochopení kontinuity a diskontinuity v tomto ohledu nám umožňuje odhadnout pravděpodobné změny v budoucnosti.

Z dat o vývoji počtu obyvatel v Praze, Vídni, Budapešti, Varšavě a Berlíně v období 1910 - 1991 lze odvodit několik závěrů, které mají jak analytickou, tak i prediktivní hodnotu.

Na začátku století Berlín a Vídeň dominovaly celému městskému systému střední Evropy. Berlín měl zcela rozhodující postavení. Status Prahy byl slabý, postavení Varšavy bylo jen o něco lepší, Budapešť byla silnější.

V průběhu 20. století se velice zhoršovalo postavení Vídně. Dnes je Vídeň menším městem než Budapešť a Varšava a nemá více obyvatel než Praha. Berlín rovněž ztratil obyvatelstvo ve sledované době, avšak nikoli tolik jako Vídeň.

Ze tří metropolí, které kromě krátkých období za války, nepřetržitě rostly, se nejrychleji v kvantitativním slova smyslu rozvíjela Varšava, zejména po 2. světové válce. Růst Prahy byl nejpomalejší, přičemž nejrychlejší rozvoj ve 20. století zaznamenala v období mezi válkami.

Je třeba dodat, že obraz systému měst střední Evropy by se změnil, kdybychom k shora uvedeným pěti hlavním městům přidali Mnichov, Frankfurt n. M., Stuttgart, Lipsko, Drážďany, Wrocław. Zjistili bychom, že např. Mnichov je dnes větším městem než Praha a že za krátkou dobu může dosáhnout velikosti Vídně. Na druhé straně bychom zjistili také úpadek měst jako jsou Lipsko, Drážďany a jiná města v Sasku a Durynsku.

Celý makroregion komunistických středoevropských měst se stal, v relativním slova smyslu méně urbanizovaný, nebo specifitěji vyjádřeno méně metropolizovaný, než nekomunistické části střední Evropy.

A podél "železné opony" začal vznikat rozsáhlý a široký pruh vylidňujícího se území s nevalným hospodářským rozvojem. Vznikla tak vlastně jakási vnitroevropská periferie tvořící téměř souvislou makrooblast sahající na severu od Meklenburska, přes Sasko-Anhaltsko, k Durynsku, Čechám a dále pak až do Horního Rakouska.

Co lze očekávat v budoucnosti? V nepříliš vzdálené budoucnosti Berlín získá opět své vysoké postavení, to bude mít pravděpodobně jistý omezující vliv na Vídeň a Prahu. Ovšem vzhledem k tomu, že Vídeň získala v posledních 20 letech významné mezinárodní funkce a začíná dokonce znovu i kvantitativně růst, není pro ni růst Berlína příliš omezujícím faktorem. Situace Prahy je více komplikována. Její regionální funkce nemůže být zvýšena. Naopak, nově se formující vztahy mezi Českou a Slovenskou republikou mohou vést k snížení regionální role Prahy. Významnou šancí Prahy je posílení jejího významu v širší síti evropských měst, plnění role "vstupní brány" do většího zázemí střední Evropy a získání specializovaného postavení v mezinárodním kulturním životě. Budapešť získává i ztrácí z blízkosti k Vídni. Hlavním nedostatkem Budapešti při její velikosti je malá

regionální národní základna, která nutí toto město k značné kompetitivnosti. Budapešť se stává významným intelektuálním centrem makroregionu a bude nepochybně silně soutěžit s Prahou.

Potenciál Varšavy spočívá především na její roli hlavního města velké země. Pokud se hospodářské podmínky Polska zlepší, Varšava zaznamená rychlý růst. Je umožněn také polskou demografickou situací. Dalším pozitivním faktorem je její poloha, z níž může působit jako organizující centrum severovýchodní oblasti střední Evropy v prostoru mezi Berlínem a Baltskými zeměmi. Osud Varšavy je však velmi silně spojen s rychlostí ekonomické obnovy země jako celku.

S jistou licencí, způsobenou novými rolemi Vídně, lze říci, že v budoucnosti lze očekávat do jisté míry návrat k vztahům z doby před I. světovou válkou. Byla to doba intenzivní interakce a symbiotické soutěže mezi všemi velkoměsty střední Evropy.

JIŘÍ MUSIL je děkanem pražské fakulty CEU - Středoevropské univerzity. Hlavním zaměřením jeho vědecké činnosti jsou otázky sociologie města a regionální sociologie a v současnosti též sociologie politiky a problémy nacionalismu. Publikoval několik knih o problémech města, sociologii bydlení, urbanizaci v bývalých socialistických státech a o sociální ekologii. V současnosti se soustřeďuje jak na studium efektů politických a ekonomických změn ve městech a regionech, tak na problémy globální sociální změny.

Literatura

- Bourdieu, B. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias, N. 1981. *Was ist Soziologie?* München: Juventa Verlag.
- Enyedi, G. 1988. *In Search of Central Europe: A Geographer's Overview*. Paper presented at the W. Wilson Center Conference in 1988.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamm, B. 1987. "Urban Development in Capitalist and Socialist Countries". *The Indian Journal of Social Work* 48: 57-70.
- Mackensen, R. 1991. *Urbanization under Federalist and Centralist Government: The Case of Two German States 1980-1988*. Contribution to the Budapest meeting of the IGU Commission on Urban Systems and Urban Development, June 1991.
- Musil, J. 1980. *Urbanization in Socialist Countries*. White Plains, NY: M. E. Sharpe, Inc.
- Szelenyi, I. 1988. *East European Socialist Cities: How Different Are They?* Paper presented at the University of Wisconsin 1988, Summer Forum on the "Future of Great Cities of the World," Madison, WI.

Summary

The study is concerned with three levels of urban system changes after the collapse of the communist regimes: 1. changes in the intra-urban structure of cities, 2. changes in the national or state urban systems, i.e. changes in inter-urban systems, 3. changes in the international system of the capital cities of Central Europe. To be able to assess and understand these changes, the author defines in the first part of the study some theoretical assumptions: the intra-urban structures of cities (i.e. the social ecology of cities and their parts) react more quickly to societal changes than the interurban structures (i.e. settlement systems), which always change more slowly.

In the second part of the study the effects of the socialist economy and its redistributive nature, the non-existence of a land market, and of the specific features of socialist housing policies (decommodification) on the sociospatial structure of cities are summarized. This historical analysis is followed by a prediction of the most probable transformations in the intra-urban structures due to the processes of privatization, commodification and marketization. Stress is placed on changes in the sociospatial structure of cities as well as on changes in the functional differentiation of post-communist cities' space.

The third part of the study is devoted to future changes in the settlement system. It can be predicted that there will be more polarization processes, the growth of capital cities will be accelerated, a new cycle of suburbanization processes will be started, regional differentiation will be more stressed and the western parts of all the studied countries will observe more economic growth than other parts. As well, the depopulation of rural areas and of rural communities will slow down considerably.

In the last part of the study, the past as well as the future growth of Prague, Budapest, Warsaw, Berlin and Vienna are analyzed. Their growth was and will be in the future conditioned by the geopolitical status of the countries concerned and also by their regional as well as international role. It can be assumed that the role of Berlin will increase, and the other capital cities will start to interact and compete with each other more than in the past.

The logo for SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) features the letters 'SPSS' in a large, bold, stylized font. The 'S' and 'P' are connected, as are the 'S' and 'S'. The letters are black on a white background.

STATISTICAL DATA ANALYSIS

TABULKY A ZPRÁVY
ANALÝZA STATISTICKÉ INFORMACE
POŘIZOVÁNÍ DAT

UNIVERZÁLNÍ PROGRAM PRO VAŠE POČÍTAČE

(PC XT/AT/386/486, Macintosh, pracovní stanice, sálové počítače)

Aplikace: zdravotnictví, kliniky, státní statistika, výzkumné organizace, marketingová oddělení a firmy, pojišťovny, banky, městské, regionální a vládní úřady, úřady práce, finanční úřady a další

Authorized SPSS Partner: Jan Řehák, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (02) 235 59 91, telefax (02) 235 78 88.

SPSS GmbH Software, Steinsdorfstrasse 19, D-8000 München 22, telefon 004989/228 30 08, telefax 004989/228 54 13
